

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 4 «HÖKM»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis polkovnik-
leytenantı

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ « ____ » _____ 2020-ci il

BAKI – 2020

MÖVZU № 4 «HÖKM»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Hökmün ümumi səciyyəsi
2. Sadə, qəti hökmlər
3. Modal hökmlər, onların növləri

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987, səh. 243-284
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999, səh. 277-289
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001, səh. 431-441
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti. Bakı, 1998

GİRİŞ

Canlı orqanizmlər, cansız predmetlərdən və cisimlərdən fərqli olaraq, gerçəkliyin gözlə, qulaqla, duyğu ilə, qavrayışla mühakimə, təhlil ilə dərk edə bilir.

İnsanın beyninin, əqlinin, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar gerçəkliyin dərk olunmasında hökm tədricən mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişdir. İnsan cisimlərin, predmetlərin, proseslərin, hadisələrin, münasibətlərin qanunauyğunluqlarını və əlamətlərini üzə çıxarır, nəticədə isə bu proses hökm formasında əks olunur.

Hökm – maddi gerçəklikdəki cisim və hadisələrin hər hansı əlamətini, xassəsini, onların başqa cisimlərlə, hadisələrlə əlaqəsini, meydana gəlməsini və inkişaf qanunauyğunluqlarını təfəkkürümüzdə əks etdirən iqrari, yaxud inkari fikirdir ki, bu fikir də doğru və yalan ola bilər.

Nəticədə belə bir fikrə gəlmək olar ki, şüurlu insanın hər cür fikri hökm formasında ifadə olunur.

Hökmlərin təhlilinin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, bizim fikirlərimiz ayrıca təcrid olunmuş məfhumlardan deyil, anlamlı hökmlərdən ibarət olur.

Hökm ən sadə, adi, gündəlik hökmlərdən tutmuş mürəkkəb, elmi və fəlsəfi hökmlərə qədər inkişaf edir.

Savadlı, intellektual potensiala malik olan insanların hökmləri mürəkkəb, mücərrəd olur və elmin inkişafında təkanverici amil kimi hesab olunur.

Sual 1. Hökmün ümumi səciyyəsi

Məfhumlarla müqayisədə təfəkkürün mürəkkəb formalarından biri də hökmdür. Hökm məfhumlar üzərində yaranır, özündə məfhumları ehtiva etsə də, ona müncər olunmur, təfəkkür prosesində başqa funksiyaları yerinə yetirdiyindən, keyfiyyətə təfəkkürün xüsusi formasıdır.

Bu formanın müfəssəl məntiqi təhlilini vermək məqsədilə əvvəlcə, ümumiyyətlə hökm nədir, onun təzahür formaları hansılardır? hökmlərin təsnifatına tələbat haradan irəli gəlir? hökmlər arasındakı əlaqələr hansılardır? və nəhayət, hökmlər üzərində aparılan məntiqi əməliyyatların mahiyyətini necə aşkara çıxartmaq lazımdır? bu kimi suallara cavab vermək tələb olunur.

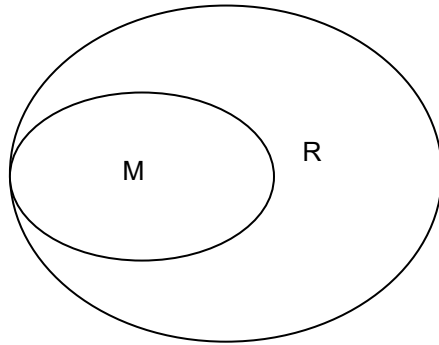
Hökmlərin təhlilinin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, bizim fikirlərimiz ayrıca təcrid olunmuş məfhumlardan deyil, anlamlı hökmlərdən (ən sadə, adi, gündəlik hökmlərdən tutmuş mürəkkəb, elmi və fəlsəfi hökmlərə qədər) ibarət olur. İnsan özünün maddi və mənəvi tələbatları, fəaliyyətinin maraqları, motivləri, ümumiyyətlə həyatda hər şey haqqında müxtəlif mühakimələr, mülahizə və təklifləri irəli sürür, onları qiymətləndirməyə çalışır. Bu baxımdan insanın bütün

nitqi mahiyyətə ya hökmlərdə ifadə olunur, ya da onlara əsaslanır. Hökmün təfəkkür forması kimi tədqiqinin mühümlüyü və əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

Məfhum kimi, hökm də gerçəkliklə dil arasında yerləşir. Bu problemin tədqiqinə iki mühüm aspektdən yanaşmaq olar:

1. inikas forması kimi hökmün gerçəkliyə münasibəti;
2. hökmün ifadə vasitəsi olan dilə, nitqə münasibəti.

İnsan təfəkkürünün inkişafının məhsulu olan hökmün də mənşəyini, genezisini təşkil edən gerçəklikdəki müxtəlif predmet və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərdir. Fikir predmetləri arasındakı əlaqə və münasibət müxtəlifdir, yəni iki ayrıca predmet, yaxud predmetlər və çoxlu predmetlər qrupu arasında ola bilər. Belə əlaqə və münasibətlərin müxtəlifliyi öz inikasını hökmlərin müxtəlifliyində tapır. Hökmün məzmununun düzgün anlaşılması məqsədilə gerçəkliyin ən fundamental xüsusiyyətlərindən biri onun özünə məxsus olan «dağınılıqlıdır», müxtəlif predmet və hadisələr bolluğudur; bu predmetlər mövcud, yaxud mövcud olmaya da bilər; bu və digər xassələr kəsb edə bilər, etməyə də, digər predmetlərlə bu və digər əlaqələrdə və münasibətlər də olub-olmaya da bilər. Bu fikir onu ifadə edir ki, hökmlərdə hər hansı əlamətin, xassənin varlığı, yaxud yoxluğu aşkara çıxarılır. Məsələn, alim mühakimə yürüdən və gerçəklikdə baş verən hadisələri qiymətləndirən canlı varlıqdır, dedikdə, artıq bu fikir hökm forması alır, burada predmetlər onun xassələri arasındakı əlaqə iqrar olunur. Biz bu əlaqəni qrafik üsulla belə təsvir edə bilərik:

Burada M – alim, R – mühakimə yürüdən və qiymətləndirmə xassələrinə malik predmetlər sinfini bildirir.

Belə də ola bilər ki, predmetin həmin xassə ilə əlaqəsi yoxdur. Belə bir hökm gətirək: «Heyvanın mühakimə yürütmək bacarığı yoxdur». Bunu dairələrlə göstərik.

Burada M – heyvan, R – mühakimə yürütmək bacarığı olan canlıları göstərir.

Başqa bir nümunə gətirək: «Azərbaycan unitar dövlətdir», yaxud «Azərbaycan federativ dövlət deyildir».

Biz hökmün məzmununun, onun növ müxtəlifliyinin təhlilinə keçməmişdən qabaq, əvvəlcə mübahisəli bir məsələyə (məfhum, yoxsa hökm əvvəl yaranmışdır?) münasibətlərimizi bildirmək istərdik. Təfəkkürün bu formaları əyanilikdən məhrum olsa da, nitqlə, dillə üzvi əlaqədədir. Bu formalar bir-birindən öz strukturuna və funksiyalarına görə fərqlənir. Bu isə təfəkkürün özünün müxtəlif struktur səviyyələri ilə əlaqəlidir. Məfhum nisbi müstəqil fikir forması kimi hökmün, hökm əqli nəticənin, əqli nəticə sübutun tərkib hissəsinə daxildir. Maraqlıdır ki, bu formalar inkişaf prosesinin qanunauyğun pillələridir. Bu formaların özü varlığın struktur səviyyələrinə (elementar hissəciklərə, atomlara, molekulalara, cismə) oxşardır, lakin bu fikir onu ifadə etmir ki, təfəkkür prosesində əvvəlcə məfhum, sonra hökm, daha sonra isə əqli nəticə və sübut gəlir. Bu formaların hansının əvvəl yaranmasını iqrar etmək paradoksal fikirdir, çünki bunların hamısı zənnimizcə, təfəkkür prosesində eyni vaxtda yaranır. Lakin bu problemin həllində yekdil fikir yoxdur. Burada geniş yayılmış iki nöqtəyi-nəzəri təhlil etmək olar:

1. bir çox məntiqçilərə görə məfhum hökmlərin köməkliyi ilə yarandığından ilkin təfəkkür forması hökmdür;

2. bir qrup məntiqçilərin fikrincə, bütün hökmlər məfhumlardan təşkil olunduğundan, onun strukturunu ifadə etdiyindən, ilkin təfəkkür forması məfhumlardır. Bunların nisbəti bir çox filosofları dərinlən düşündürsə də, antinomiya səciyyəsi daşıyır. Burada məşhur toyuq və yumurta problemi ilə analogiya yada düşür. Əgər bunlar hazır halda nəzərdən keçirilsə, məlumdur ki, həllolunmaz məsələdir. Əgər bu məsələyə inkişaf nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşılrsa, aşkar olur ki, hər ikisi eyni vaxtda meydana gəlir, çünki üzvi aləmin tədrici təkamül prosesində toyuq yumurta qoymaqla toyuq olur. Eynilə, məfhum, yoxsa hökm əvvəldir? sualı da bu cürdür, burada da qəti və birmənalı cavab vermək çətindir. Əslində, bunların bu və ya digəri ayrılıqda deyil, təfəkkürün təşəkkülü prosesində birgə meydana gəlir. Sadə məfhumların yaranması hökmlərin təşəkkülünə, hökmlərin yaranması mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumların formalaşmasına gətirib çıxarır. Məsələn, bu kitabxanadır, kitabxana kiçikdir, kitabxana kərpicdən tikilmişdir, kitabxanada texniki və elmi əsərlər toplanmışdır və s. Misallardan aydın olur ki, gerçəklik necədirsə, məfhum, hökm də onu düzgün əks etdirməlidir. Demək olmaz ki, əvvəlcə predmetlər, onların xassələri, yaxud aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər birincidir. Bunların xassə və tərəfləri, aralarındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər onların dərkli prosesində eyni vaxtda meydana çıxır. Məfhum və hökmün qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən, bəzi filosoflar ağlabatan belə bir fikir irəli sürürlər ki, sadə empirik məfhumlardan söhbət getdikdə, məfhumu, mürəkkəb elmi-nəzəri məfhumlardan danışdıqda, hökmü ilkin təfəkkür

formasını adlandırmaq olar, çünki elmi-nəzəri məfhumların mahiyyətinin açılmasında bir sıra hökmlərdən istifadə olunur. Bir çox məntiqçi filosoflar isə hökmü ilkin təfəkkür forması hesab edir və əsas da gətirirlər ki, insanın bütün bilikləri hökm formasında ifadə olunur. İ.Kant, X.Ziqvart, V.Vvedenski və başqaları bu mövqedən çıxış edirdi. İ.Kant məfhumu müxtəlif hökmlərin və əqli nəticələrin yekunu kimi nəzərdən keçirdiyindən bunların hesabına hökmün rolunu birtərəfli şişirdirdi, lakin nəzərdən qaçırmamaq olmaz ki, bu formaların hər birinin elmi-nəzəri təfəkkürdə öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu məsələnin şərhində İ.Kant və X.Ziqvartın fikri üst-üstə düşür. X.Ziqvartın fikrincə, bütün biliklərimiz hökmlərdə cəmləşir, bunlar isə hər cür təfəkkür prosesinin ilkin və yekun mərhələsini ifadə etməklə, təfəkkürün mahiyyətini təşkil edir, təfəkkür isə (istər daxili, istərsə də zahiri formada olsun) cümlələrlə başa çatır. Məqsəd və vasitələr haqqında hər bir praktiki mühakimələrimiz hökmlərdə tamamlanır, hər cür idrak, hər cür əqidə hökmlərlə qurtarır. Digər funksiyaların hamısı hökmdə şərt və hazırlıq kimi əhəmiyyətə malikdir.

A.Vetrovun «Hökm haqqında dialektik materialist təlim» adlı məqaləsində də maraqlı mülahizələrə rast gəlirik. Onun fikrincə, məfhumu tərif verilərkən, onların sintezi, əlaqəsi iqrar olunur ki, bununla da hökm formula olunur. İnsan, hər hansı bir tədqiqatçı hökmsüz predmet, hadisə haqqında məfhum yarada bilməz. Hökm öz tərkibində subyekt və predmet məfhumlarını birləşdirir və bunlar hökmdən əvvəl verilir. Əgər bunlar hökmdə olmasaydı, onda bu təfəkkür aktından, formasından söhbət gedə bilməzdi. Bu baxımdan məfhumu təfəkkürün ilkin forması hesab edirlər. Biz bu mülahizələrdə olan həqiqi məqamları inkar etmək fikrində deyilik. A.Vetrov «Hökm-məfhum» antitomiyasından çıxmaq yollarını axtarır və psixologiyanın materiallarına isnad olunmasını tövsiyə edir və bundan çıxış yolu kimi təsəvvürü bura daxil edir. Beləliklə, onun fikrincə, təsəvvür məfhumun yaranma momentidir. Onda belə bir ardıcılıq yaranır: təsəvvür, məfhum, hökm. Bu fikirləri həqiqət kimi qəbul etmək çətindir, hökmün tərkib hissələrini təsəvvürlər yox, konkret məfhumlar təşkil edir. Digər tərəfdən, təsəvvür hissi idraka daxildir, hökmdə isə predmet və hadisələrin iqrar və inkarlığı ifadə olunur, məfhum öz-özlüyündə bilavasitə hissi idrakdan yarana bilməz. İ.Kantın özü də ilkin hökmlərin təsəvvür əsasında yarandığını qeyd edirdi. Burada müsbət məqamları da unutmamaq olmaz, çünki elə hallar vardır ki, hökm hissi idrakdan da meydana gələ bilər. Biz öz şüurumuzda təsəvvürü hökmdə əlaqələndiririk, lakin bu təmiz hiss deyil, fikir aktıdır, çünki təsəvvürün özünün əlaqəsi ancaq təfəkkür prosesində həyata keçirilə bilər. Elə hallar olur ki, hökmün tərkibinə formalaşmış, mükəmməl məfhumlar deyil, təsəvvür də daxil olur. Sadə-empirik hökmlərin çoxu (elmi-nəzəri hökmlər nəzərdə tutulmur) təsəvvür vasitəsilə yaranır. Bu mənada bu ehtimallar doğrudur, lakin buradan o nəticə çıxmır ki, hökm təfəkkürün başlıca və müəyyənedici formasıdır.

Predmetlərin dərkində təsəvvürün məna və rolunu inkar etmək olmaz, hissi obrazlar amilindən uzaqlaşsaq, fikir formalarının yaranmasında hadisələrin mənasının həqiqi rolunu anlaya bilmərik.

A.Leontyevin yazdığı kimi, «insanda hissi obrazlar yeni keyfiyyət alır. Baxmayaraq ki, mənanın daşıyıcısı dildir, lakin dil mənanın demiurqu (yaradıcısı) deyildir. Dil mənalari arxasında fəaliyyətin ümumi təkmilləşmiş üsulları (əməliyyatları) gizlənilir». Əgər təsəvvür dilin məntiqi sabitliyini ifadə edən var, deyil, bəzi, əgər və b. kimi sözlərlə birləşərsə, hökm formula olunur. Adətən, elmi ədəbiyyatlarda təsəvvürün iki növünü fərqləndirirlər:

1. obrazların;
2. sxemlərin.

Sxemin təsəvvür hissi obrazdan təfəkkürün məntiqi formasına keçiddir. Bu keçid prosesində təsəvvür bir tərəfdən obrazın əlamətlərini (əyaniliyini), digər tərəfdən məfhumu (obrazın xassələri olan fərdi və təsadüfi əlamətlərin olmadığı) özündə birləşdirir. Sxemlərin yaranması artıq hökmü nəzərdə tutur. Professor F.Kumpf və Z.Orucovun yazdığı kimi, hökm bir təsəvvürü digəri ilə, dəqiq desək, təsəvvürü bildiren bir işarənin (simvolun) üçüncünün vasitəsilə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranır. Buna görə də adi bilik səviyyəsində hökm təfəkkürün birinci formasıdır. Bu fikirlə biz də razıyıq, çünki təsəvvür vasitəsilə yaranan hökmlər çoxdur. Desək ki, «Siyəzən rayonunun Dəhnə kəndindən yuxarıda çayın sahilində çıxan isti su öz tərkibinə görə Qalaaltı suyuna bənzərdir» - bu hökm hissi idrakın materiallarına söykənir.

Bir qrup müəlliflər (Hegel, Z.Kassirer, İ.Herbert və b.) isə hesab edirlər ki, hökm yox, məfhumlar təfəkkürdə öz mənşəyinə və əhəmiyyətinə görə mühüm rol oynadığından və təfəkkürün bütün formalarını özündə ehtiva etdiyindən, fikrin ilkin və əsas formasıdır. Hegelin fikri ilə, kateqoriyalar, yaxud təmiz məfhumlar digər təfəkkür formalarından tarixən əvvəl yaranmışdır. Qısaca desək, bəşər praktikasısı sübut etmişdir ki, tədricən empirik, bundan sonra elmi-nəzəri məfhumların formalaşması prosesi baş vermişdir.

Təfəkkürün forması olan hökm məfhumlarla dialektik əlaqədədir. Bu əlaqə onunla səciyyəli ki, əvvəla, hər bir hökmün tərkibi məfhumlardan ibarətdir (S və P terminləri). Məsələn, heç bir heyvanın nitqi yoxdur, hökmü o vaxt mənasız olardı ki, bu məfhumlar arasında fərq olmasın. İkincisi, heç bir məfhumu hökmlərin köməkliyi olmadan formula etmək olmur, çünki predmetdə mühüm, zəruri xassələrin olub-olmadığını hökmün köməkliyi ilə fikirdə ifadə edirik. Üçüncüsü, məfhumun məzmununu da hökmlərin vasitəsilə açıyıq. Təfəkkür formalarının qarşılıqlı asılılığı o qədər əhəmiyyətlidir ki, hətta fəlsəfədə məfhumu hökmlə eyniləşdirmək cəhdlərinə də təsadüf edirik. Bəzi müəlliflər məfhumu hökmün xüsusi növü kimi, yaxud predmetin mühüm əlamətlərini göstərən hökm kimi şərh edirdilər. Burada predmet və hadisələr arasında sadəcə əlaqəni yox, bir-birinə daim dialektik keçidləri nəzərə almaq çox vacib

məsələdir. Bu cəhətdən görkəmli rus alimi K.Uşinski məfhum və hökmün üzvi əlaqəsini gözəl ifadə etmişdir: «Hökm də məfhumdur, lakin hələ özünün yaranma prosesində olan məfhumdur. Tamamlanmış hökm məfhumu çevrilir. Məfhumdan və xüsusi təsəvvürdən, yaxud iki və daha çox məfhumdan yenə də hökm çıxarmaq olar, lakin tamamlanmış hökm yenə də məfhumu çevrilir və bir sözlə ifadə olunur. Məsələn, bir heyvanın haça dırnağı, alnında buynuzu vardır, o çeynəməni geri qaytarır və s. Bütün bu hökmlər birə qovuşaraq, «iki dırnaqlı və gövşəyən heyvan» məfhumunu yaradır. Biz hər bir məfhumu onu təşkil edən hökmlərə, hər bir hökmü də yenə də məfhumlara, məfhumları yenə də hökmlərə və s. yerlərə bölə bilərik.

Sadə bir nümunə gətirmək olar. Kvadrat məfhumunu yaradaq. Bu məqsədlə onu digər həndəsi fiqurlarla tutuşduraraq, bir sıra hökmü ifadə edirik: kvadrat fiqurdur, kvadrat düzbucaqlı fiqurdur, kvadrat dördtərəflidir, kvadratın bütün bucaqları bərabərdir və i.a. Bu hökmlərdə kvadratın mühüm əlamətləri ayrı-ayrılıqda göstərilir, bunların tam məcmusu isə onun tərifində ifadə olunur: kvadrat – düzbucaqlı və bərabərtərəfli dördbucaqlı fiqurdur. Bu tərif hökmü ifadə edir. Hegel bu mənada çox sərrast ifadə etmişdir ki, məfhum «bükülmüş», genişlənmiş formada olan hökmdür, lakin tərif məfhumun formalaşması vasitəsi olsa da, onun özü deyil. Məfhum və hökm arasındakı qarşılıqlı əlaqə ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Spesifik xüsusiyyətləri olan məfhum və hökm öz nisbi müstəqilliyini saxlamaqla, dialektik vəhdətdədir, biri digərinə çevrilir. Bu dialektikanı nəzərə almadan elmi-nəzəri biliyin real mənzərəsini təsəvvürə gətirmək olmaz.

Hökm insanın praktiki fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsanlar soxəsrlük maddi-istehsal fəaliyyətində təbiətə təsir etməklə, bu və ya digər predmetləri başqalarından ayırmış, onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmiş, bunun nəticəsində təbiətə daha səmərəli təsir göstərə bilmişlər. Hökmə tələbat, onun mahiyyətinin açılmasına zərurət də buradan irəli gəlir. Hökm elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmetlər arasındakı hər hansı bir əlaqənin, münasibətin olmasının, yaxud yoxluğunun təfəkkürümüzdə iqrar və inkar olunmasıdır ki, bu da həqiqi və ya yalan ola bilər. Buradan aşkar olur ki, hökmün səciyyəvi cəhətlərindən biri nəsə bir şey haqqında iqrar, yaxud inkar etməkdir, digəri isə iqrar və inkarlığın özünün doğru və yalanlıdır. Məfhumlarda mahiyyətə heç nə iqrar, inkar olunmur, burada sadəcə fikrin predmeti ayrılır. Məsələn, dəmir, insan, dərc olunmuş qanun, Azərbaycan, unitar dövlət və bu kimi məfhumlar ayrı-ayrılıqda hökmü ifadə etmir. Hökmdə isə hər hansı fikir cisimləri arasındakı əlaqə diqqəti cəlb edir. Həmin məfhumları hökmdə ifadə edək: dəmir metaldır, insan canlıdır, dərc olunmuş qanun qüvvəyə mindi, Azərbaycan unitar dövlətdir və s.

Gerçəkliyin inikası olan hökmlər eyni zamanda nisbi müstəqilliyə malikdir, bunlar öz məzmununa görə həqiqi, yaxud yalan ola bilər. O, hökmlər həqiqidir ki, gerçəkliyə uyğundur, hadisə və prosesləri doğru əks etdirir. Azərbaycan unitar dövlətdir, metallar elektrik keçirəndir, Bakıda neft müqavilələri haqqında 1994-cü ildə Əsrin müqaviləsi bağlanmışdır, SSRİ 1991-ci

ildən dağılmağa başladı və s. O hökmlər yalandır ki, gerçəkliyə uyğun gəlmir, onu təhrif edir. Məsələn, Azərbaycan federativ dövlətdir, bu gün Azərbaycan dünyanın ən inkişaf etmiş sivil dövlətləri səviyyəsinə çatmışdır, Azərbaycanda təhsilin səviyyəsi dünya standartlarına uyğundur, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdur və s.

Həqiqilik və yalanlıq hökmün vacib xarakteristikası olmaqla, onu məfhumlardan fərqləndirir. Məfhumlarda iqrar və inkarlıq olmadığına görə, özlüyündə nə həqiqi, nə də yalan ola bilməz. Əbədi mühərrik məfhumunu yada salaq, bu nə həqiqi, nə də yalandır, boşdur. Əbədi mühərrik yoxdur – həqiqi hökmdür. Əbədi mühərrik vardır – bu isə yalan hökmdür. Hökmlərin həqiqiliyi və yalanlığı bizim onlara münasibətlərimizdən asılı deyil, gerçək hadisə və proseslərin özlərinə münasibətlə müəyyən olunur və bu obyektiv xarakter daşıyır. Eyni zamanda, həqiqi və yalan hökmlərin fərqləndirilməsi nisbi səciyyə daşıyır, bu şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Hava günəşlidir hökmü o vaxt həqiqi olur ki, hər yerdə günəş şüaları parlayır və o vaxt yalan olur ki, bu anda yağış yağmağa başlayır. Sadə hadisələrdə hökmlərin həqiqi və yalanlığını müəyyən etmək o qədər də çətinlik yaratmır. Hava buludludur, aylı gecədir, yağışlı havadır və buna bənzər hökmlərin həqiqi və yalanlığını müşahidə etməklə bilmək olur. Elmi-nəzəri idrakda isə hökmlərin həqiqiliyi və yalanlığı uzun sürən tədqiqatın nəticəsində müəyyən olunur. Məsələn, minillər ərzində kainat stansionardır (dayanıqlıdır) hökmünü həqiqi hesab edirdilər, lakin XX əsrin əvvəlində bu hökmün yalanlığı aşkara çıxır və kainat qeyri-stansionardır həqiqi hökmü müəyyən olunur. Bu o deməkdir ki, həyatda hər şey təkamülə məruz qalır, ilkin başlanğıc halından başqasına doğru inkişaf edir (qalaktikaların dağılışması)

Hüquqi praktikada hər hansı mürəkkəb bir cinayət işinin həqiqiliyinin, yaxud yalanlığının açılması bəzən uzun davam edən və əzəmətli bir prosesə çevrilir. Özbəkistanda Qıdılyanın işini, QKÇ-nin fəaliyyətini buna misal gətirmək olar. QKÇP-nin fəaliyyətinin tədqiqində onun üzvlərindən kimin günahkar olub-olmaması kimi bu dolaşq işin açılmasına nə qədər vaxt sərf olursa da, qaranlıq məqamlar tam aşkar olunmadı və onlara 1993-cü ildə amnistiya verildi, birdən-birə düyün nöqtəsi parçalandı. Lakin bu işin öz spesifikliyi vardır. Əvvəla, iş üzrə obyektiv həqiqətin hüquqi izahında cinayət, yaxud vətəndaş hüququ normalarının dəqiq gözlənilməsinin mütləq şəraiti təklif olunur. İkincisi, həqiqət və yalan məfhumları və onlar üçün doğruluq və yalanlıq hamı üçün əhəmiyyətli, bərabərmənali məfhumlar kimi götürülür, xüsusilə məlum yalan və vicdanlı yanılma kimi spesifik hüquqi məfhum seçilir. Bu məlum yalan şahidlərin yalan ifadəsindən, yaxud tələsiklikdən, ekspertin yalan nəticəsindən və digər hallardan irəli gələ bilər.

Sual 2. Sadə, qəti hökmlər

Hökmdə iki məfhum arasındakı əlaqə və bağlılıq beynimizdə əks olunursa, sadə hökmlər adlanır. Sadə hökmlər bir subyekt və predikatdan əmələ gəlir. Məsələn, mübtəda cümlənin baş üzvüdür, «Dövlət və inqilab» əsəri 1917-ci ildə yazılmışdır, fəlsəfə elmdir və s.

Sadə hökmlər üç növə ayrılır:

1. Atributiv hökmlər;
2. nisbət (münasibət) hökmləri;
3. mövcudluq (ekstensial) hökmləri;

1. Atributiv (lat. *attributio* - əlamət, xassə deməkdir). Hökmlərdə əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olması və yaxud cismin sinfə aidiyyəti beynimizdə əks olunur. Atributiv hökmlər cismin əlamətlərinin, əlaqələrinin iqrar və inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, Bakı şəhəri «qara qızıl» diyarıdır, insan şüurludur, Kuba sosialist dövlətidir, hüquqi və əxlaq normalarını pozmayan heç bir adam günahkar deyil və s.

Atributiv hökmlərin formulu belədir: S – P-dir.

S hökmün subyektini, yəni hökmün predmeti haqqındakı məfhumu, P – isə hökmün predikatını, yəni hökmün predmetinin əlaməti haqqındakı məfhumu ifadə edir.

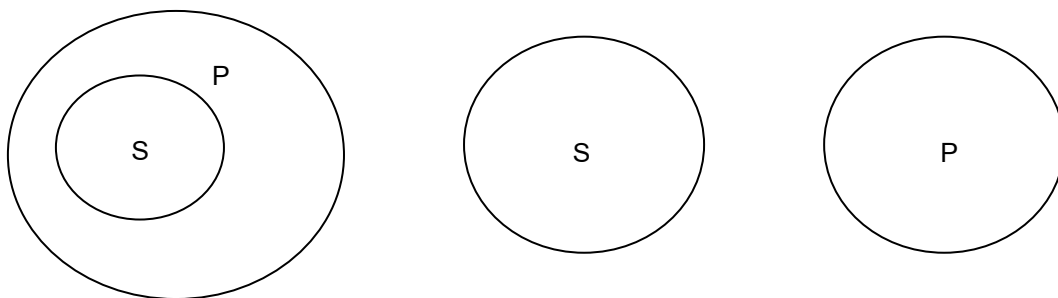
Subyekt və predikat hökmün terminləri adlanır. Bunların hər birinin idrak prosesində mühüm rolu vardır. Hökmün subyektini hökmün predmeti haqqındakı bilikdir, bu bilik çıxış (başlanğıc) biliyini özündə ehtiva edir. Hökmün predikatında isə cismin, hadisənin əlaməti, xassəsi əks olunur. Bu xassə, əlamət hökm haqqında yeni bilikdir.

Subyekt və predikat məfhumları bağlayıcının vasitəsilə hökmü yaradır. Bağlayıcı əlamətin cismə, prosesə aidiyyətini və yaxud aid olmadığını müəyyən edərək, hökmün terminlərini sistem halında birləşdirir.

Azərbaycan dilçiliyinə dair yazılan bəzi dərslik və kitablarda hökm və cümlənin qarşılıqlı əlaqəsindən danışılarkən, hökmün iki ünsürdən (subyekt və predikat) ibarət olduğunu qeyd edirlər, bağlayıcının idrak prosesində rolu məsələsinə səthi toxunulur. Buna bənzər fikirləri həqiqət hesab etmək olmaz. Çünki, bağlayıcısız hökm yoxdur, bağlayıcı hökmün vacib və zəruri elementidir.

Atributiv hökmlərdə həcmə təfsiri də verilə bilər. Belə halda həmin hökmlərdə, cismlə onun əlamətləri arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilmir, fərdi məfhumun növ və yaxud cinsi məfhumu daxil olması, yaxud növ və cinsdən istisna olunması beynimizdə əks olunur. Məsələn, hökm (S) təfəkkür formasıdır (P), qarğa (S) qanadlıdır (P). Bu hökmlərdə fərdi məfhum daha ümumi məfhumu, təfəkkür formalarına daxil edilir və yaxud qarğa təkəni, fərdini, qanadlı məfhumu isə ümumini, cinsi ifadə edir. Cümlə (S) məntiqi kateqoriya deyil (P) hökmündə isə

fərdinin ümumiyyə (cinsə) daxil olmadığı beynimizdə əks olunur. Bu fikirləri dairəvi sxemlərlə göstərək:

2. Nisbət hökmləri. Nisbət hökmlərində obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələr arasındakı müxtəlif əlaqə və münasibətlər əks olunur. Bu münasibətlər ola bilər ki, bərabərlik, qohumluq, məkan-zaman, səbəb-nəticə, böyüklük, kiçiklik, sahə və s. əlaqələri əks etdirsin. Məsələn, Faiq Müşfiqin qardaşıdır, Hegel Aristoteldən sonrakı dövrlərdə yaşamışdır, Bakı Xəzər sahilində yerləşir, 8 2-dən böyükdür, sənədlərin saxtalaşdırılması vəzifə cinayətidir, evdə ocaq yaxşı yanarsa, ev isti olar və s.

Nisbət hökmlərini simvolik işarələrlə belə ifadə etmək olar: ARB . Bu formulada A və B nisbət üzvlərini, yəni cisim və hadisələr haqqındakı məfhumu, R isə məfhumlar arasındakı əlaqəni ifadə edir (R – latın sözü olan relavitus – nisbi sözüdür ki, bunun baş hərfi götürülür). Bu formulu belə oxumaq olar: AR -in B -yə münasibətidir. İnkari nisbət hökmü isə belə ifadə olunur: ARB (AR -in B -yə münasibətini ifadə etmir).

Nisbət hökmlərinin strukturu atributiv hökmlərin strukturundan fərqlənir, bəzən də bu hökmlərin strukturu bir-birindən seçilmir. Məsələn, Ü.Hacıbəyov (S) Azərbaycan professional musiqisinin atasıdır (P) hökmündə professional musiqinin atası Ü.Hacıbəyovun əlamətidir.

3. Mövcudluq (ekstensial) hökmləri. Bu hökmlərdə hökmün predmetinin varlığı və yaxud yoxluğu faktı beynimizdə əks olunur. Mövcudluq hökmlərinin iki növü vardır:

- iqrari;
- inkari.

Materiya sonsuz və tükənməzdir, sözsüz məfhum ola bilməz, əbədi mühərrik yoxdur və s. Bu hökmlərin predikatları cismin olub-olmamasıdır, bağlayıcı isə dildə ifadə olunmur, özlüyündə düşünülür.

İndiyə qədər nəzərdən keçirilən hökmlərdə subyekt bir cismi, yaxud cisimlər sinfini əks etdirirdi. Lakin bəzən mühakimələrdə iki və daha çox cisimlərin, yaxud cisimlər sinfinin əlamətlərinin ümumiliyi təfəkkürümüzdə inikas olunur. Belə hökmlərdə predikat bir yox, bir neçə subyektə aid edilir. Bu cür hökmlərə məntiqdə mürəkkəb hökmlər deyilir. Məsələn, təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət və kafi əsas qanunu təfəkkür aktlarında fəaliyyət göstərir. Bu

hökmlər ayrı-ayrılıqda üç hökmün birləşməsindən yaranmışdır. Bu hökmü qısaca olaraq belə ifadə etmək olar: $S - P$ -dir, $S_2 - P$ -dir, $S_3 - P$ -dir.

Bəzən də belə olur ki, hökmlərdə cismə bir neçə əlamətin aid olub-olmadığı əks olunur. Məsələn, ümumxalq socialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə və zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkanlar yaradır (P). Bu hökm də iki sadə hökmün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb hökmdür. Ümumxalq socialist dövləti (S) demokratiyanın tərəqqisinə imkan yaradır (P) və ümumxalq socialist dövləti (S) zəhmətkeşlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına böyük imkan yaradır (P). Bu hökmü düsturla göstərək:

$$S - P_1 \text{ və } P_2\text{-dir.}$$

Hökmlərin növlərindən biri də qəti hökmlərdir. Qəti hökmlər əlamətin, xassənin cinsə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığını qeyd-şərtsiz olaraq təfəkkürümüzdə iqrar və yaxud inkar olunmasını ifadə edir. Məsələn, sərxoş vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur və s.

Qəti hökmlər kəmiyyət və keyfiyyət hökmlərinə bölünür.

Hökmlərin kəmiyyətə (həcmə) görə bölgüsü. Hökmdə bu və digər müəyyən cismlər dairəsinin əks olunmasına hökmün kəmiyyəti deyilir.

Hökmdə subyektin maddi gerçəklikdəki olan bir cismi, hadisəni, bəzi cism və hadisələri və yaxud bəzi sinfə aid olan bütün cismləri əks etdirməsindən asılı olaraq, hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə:

- a) fərdi;
- b) xüsusi;
- c) ümumiyyə bölünür.

Bəzi məntiq kitablarında hökmlərin kəmiyyətə görə bölgüsündən bəhs edilərkən, qeyd olunur ki, hökmlərin kəmiyyət üzrə bölgüsünün əsasında subyektin bölünmə xüsusiyyəti dayanır.

Əvvəla, subyektin bölünmə xüsusiyyəti məfhumu dolaşmaq və qeyri-müəyyən fikirdir. İkincisi, subyekt hər hansı müəyyən məfhumu ifadə edir, bu məfhumun bölgüsü ola bilər ki, hökmü ifadə etməsin. Üçüncüsü, iqrar və inkarlıq olmalıdır, bu iqrar və inkarlığın köməkliyi ilə cisim və hadisələr zümərəsinə beynimizdə əks etdiririk.

1. fərdi (sinqulyar) hökmlərdə hər hansı bir xassənin, əlamətin bir cismə, hadisəyə, prosesə aid olub-olmadığı şüurumuzda iqrar və yaxud inkar olunur. Məsələn, Aristotel məntiq elminin banisidir, F.Əmirov Azərbaycan bəstəkarıdır, «Gülüstani-İrəm» A.Bakıxanovun tarixi səpkidə yazılmış ən gözəl əsərlərindən biridir, Çaldıran döyüşü 1510-cu ildə olmuşdur və s. Fərdi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: $S - P$ -dir, $S - P$ deyil.

2. Xüsusi (partikulyar) hökmlərdə xassə və əlamətin müəyyən sinfə daxil olan cisim və hadisələrin bir qisminə aid olması iqrar və yaxud inkar olunur. Xüsusi hökmlərdə bəzi, bir çox,

bir qədər, əksəriyyət, azlıq, hissə, yarısı və bu kimi sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, bəzi təhsil alanlar azərbaycanlıdırlar, bir qrup filosoflar aqnostisizm mövqeyində dururlar, Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda fəaliyyət göstərən filosofların əksəriyyəti BDU-nu bitirmişlər, universitet müəllimlərinin bir qismi obyektivdir və s. Xüsusi hökmlərin formulu belədir: bəzi S-lər P-dir və bəzi S-lər P deyil.

Xüsusi hökmlərin özü də iki qrupa bölünür:

1. müəyyən xüsusi hökmlər;
2. qeyri-müəyyən xüsusi hökmlər.

Bu bölgünün əsasını «bəzi» sözünün iki mənada işlənməsi təşkil edir.

Adətən, «bəzi» sözü ilə bu və ya digər cismlər sinfinin az bir hissəsi, ancaq bəzisi başa düşülür. Məsələn, əgər bizə məlum olsa ki, ADU-nun aspirantlarından bəzisi fəlsəfədən referat təqdim edib, bəzisinin isə işi hələ hazır deyildir, onda müəyyən xüsusi hökm aspirantların hər iki hissəsi haqqında bizə məlumat verir ki, bu məlumatı mürəkkəb hökm formasında ifadə edə bilərik: bəzi aspirantlar fəlsəfədən referat təqdim edib, bəziləri isə hələlik referat təqdim etməyiblər. Müəyyən xüsusi hökmlərin simvolik yazılışı belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir və ancaq bəzi S-lər P deyil.

Müəyyən xüsusi hökmlərin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətini müəyyən etmək olar. Məsələn, ancaq bəzi dövlətlər kapitalist dövlətləridir və s.

Deməli, xüsusi hökmlərdə hər hansı bir sinfə aid olan cism və hadisələrin ancaq bəzi qismi, müəyyən hissələri şüurumuzda iqrar və ya inkar edilirsə, buna müəyyən xüsusi hökmlər deyilir.

Xüsusi hökmlər bir neçə cismin xassələri arasındakı əlaqəni aşkara çıxarır, lakin xüsusi hökmlərin özündə qeyri-müəyyənlik vardır. Əgər müəyyən xassənin cismlər sinfinin hamısına aid olub-olmaması məsələsini həll etmək tələb olunursa, onda cismlər sinfinin hansı hissəsinin həmin xassəyə malik olması məlum olmur. Qeyri-müəyyən hökmlərdə bəzi sözünün cismlər sinfinin hansı hissəsinə aid olması müəyyən olmur, bəzən də bu xassə, əlamət ola bilsin ki, bütün cismlərə aiddir. Məsələn, bəzi tələbələr əlaqədir, bəzi təhsil alanlar partiya üzvləridir.

Xüsusi hökmlərdə müəyyən sinfə daxil olan cismlər qrupunun bir hissəsi haqqında nə isə iqrar, inkar edilirsə, digər hissəsi haqqında heç bir şey iqrar və yaxud inkar olunmursa, belə hökmlər qeyri-müəyyən hökmlər adlanır.

Qeyri-müəyyən hökmlərin formulu belədir: bəzən S-lər P-dir, ola bilər ki, bütün S-lər P-dir.

3. Ümumi (universal) hökmlər. Ümumi hökmlərdə xassə və əlamət bəzi sinfə daxil olan cismlərin hamısı haqqında iqrar və ya inkar olunur.

Aşağıdakı hökmləri nəzərdən keçirək:

- bütün təhsil alanlar şüurludur;

- heç bir məfhum söz və söz birləşmələrindən kənar yaranmır və s.

Buna bənzər bütün hökmlərin strukturu eyni cürdür və aşağıdakı formula ilə göstərilir:

- bütün S-lər P-dir;

- heç bir S – P deyil.

Çox vaxt universal hökmlərdə «bütün» sözü deyilmir, ancaq fikirdə tutulur. Məsələn, insan şüurlüdür, tələbələr canlıdır.

Ümumi hökmlərin özlərini də iki qrupa bölmək olar:

a) qeydə alınan;

b) qeydə alınmayan ümumi hökmlər.

Əgər sinif haqqında iqrar və inkar edilən hər hansı bir xassə, əlamət həmin sinfə daxil olan cismlərin müəyyən, məhdud sayını əks etdirirsə, buna qeydə alınan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, bütün kapitalist ölkələrində istehsal və alət vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətdir; günəş sisteminə daxil olan bütün planetlər günəş ətrafında fırlanır və s.

Əgər sinif haqqında iqrar və yaxud inkar olunan əlamət, xassə həmin sinfə aid olan sonsuz və qeyri-müəyyən cismlər çoxluğunu əks etdirərsə, buna qeydə alınmayan ümumi hökmlər deyilir. Məsələn, heç bir canlı susuz və havasız yaşaya bilməz, bütün canlılar tənəffüs edəndir, bütün ulduzlar səma cisimləridir və s.

Hökümün strukturunun təhlili göstərir ki, hökmlərdə cismlər və onların hissələri arasındakı obyektiv əlaqə və münasibətlər əks olunur. İnsan obyektiv gerçəkliyi beynində əks etdirərkən, təfəkkür prosesində sadə hökmlərdən mürəkkəb hökmlərə keçir və gerçəkliyi dərinlən dərk edir. F.Engels bu mənada hökmü təfəkkürün hərəkətinin forması adlandırmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz hökmlərin hər birinin idrak prosesində və elmi biliklərin inkişafında müəyyən rolu vardır. Fərdi hökm formasında ayrı-ayrı cismlər, hadisələr haqqında bilik ifadə olunur. Belə biliklərin tarixi hadisələrin şəxsiyyətlərin təsvirində, cinayət işlərinin açılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Cismi onun ayrı-ayrı xassələrini, tərəflərini öyrənmədən dərk etmək olmaz. Hər bir fərdi hökm gerçəkliyi doğru əks etdirirsə, onda cismin, hadisənin mahiyyətinin dərk olunmasına yaxınlaşdırır. Məsələn, «bu polk qvardiya polkudur» hökmü fərdi hökmdür, bu hökm həmin hərbi hissə haqqında biliyimizi artırır, lakin fərdi hökmlər fərdi cism və hadisələr çərçivəsindən uzağa getmir. Buna görə də hökmün digər növlərindən istifadə olunur.

Xüsusi hökmlərdə, fərdidən fərqli olaraq, ümumiləşmiş biliklər əks olunur. Lakin bu biliklər qeyri-müəyyən olur, sinfə daxil olan cismlərin hansı hissəsinə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı qaranlıq qalır.

Ümumi hökmlərin fikir fəaliyyətində əhəmiyyəti çoxdur, çünki təbiət və cəmiyyət qanunları ancaq ümumi hökm formasında ifadə olunur. Ümumi hökmlərdə ifadə olunan bilik müəyyən ümumiliklə xarakterizə olunur.

Elm ümumi hökmləri ifadə edərək, ayrı-ayrı əşyaların, hadisələrin, proseslərin böyük çoxluğunu təsdiq edir, oxşar cəhətlərini üzə çıxarır və ümumiləşdirir. Elmi idrak ayrı-ayrı cism və hadisələrin dərk olunmasından müəyyən çoxluğun bir qismi haqqındakı biliyə keçir, sonra isə, bu çoxluğun bütün cismləri haqqında bilik əldə edilir. Ümumi hökmlər fərdi və xüsusi hökmlər əsasında yaranır.

Buradan belə nəticə də çıxartmaq olmaz ki, fərdi hökmlərin minimum, xüsusi hökmlərin isə böyük əhəmiyyəti vardır və təfəkkürdə əsas rolu isə ümumi hökmlər oynayır. Hökmün ayrı-ayrı növlərinin bu cür qiymətləndirilməsi kobud səhvdir. Bu hökmlərin hər birinin müəyyən şəraitdə, müəyyən yerdə və müəyyən vaxtda öz funksiyası vardır. Bu hökmlər gerçəklikdəki fərdi, xüsusi və ən ümumi cism və hadisələrin inkişaf dialektikasının beynimizdə inikasidir.

Kəmiyyətə görə hökmün növlərindən danışarkən, qısaca olaraq bir məsələyə toxunmaq.

Doğrudur, klassik məntiqdə hökmlər kəmiyyətə görə üç yerə bölünür. F.Engels də «Təbiətin dialektikası» əsərində hökmləri fərdi, xüsusi və ümumiyyə ayırır. F.Engels tərəfindən aparılan təsnifat formaca formal məntiqdəki bölgünü xatırladır. Lakin, bu iki bölgünü eyniləşdirmək doğru deyildir, çünki formal məntiqdə bölgü subyetin əks etdirdiyi cism və hadisələrin kəmiyyətinə əsaslanır, onların çoxluğuna istinad edir. F.Engelsin təsnifatında isə hökmlərin fərdi, xüsusi və ən ümumiyyə bölgüsünün əsasını cism və hadisələrin kəmiyyəti deyil, onların məzmunu təşkil edir.

Bundan başqa, F.Engelsin bölgüsü insan biliklərinin tarixi inkişafını və mükəmməlləşməsini ifadə edir, bu və ya digər hadisənin dərk edilməsində idrakın inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Lakin, bu o demək deyildir ki, bu bölgülər biri digərini istisna edir, aradan qaldırır. Bunların hər birinin təfəkkür prosesində müəyyən rolu və əhəmiyyəti vardır.

F.Engels insan biliklərinin sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyyə getməsini, bu biliklərin onlara uyğun gələn hökmlər vasitəsilə möhkəmləndirilməsini göstərməklə, hökmlərin aşağıdakı təsnifatını vermişdir:

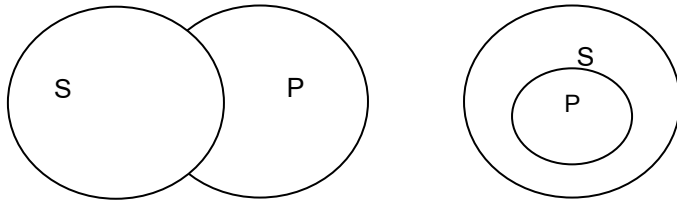
1. fərdi hökm (təklilik mühakiməsi), məsələn, sürtünmə istiliyin mənbəyidir;
2. xüsusi hökm (xüsusilik mühakiməsi), məsələn, hər bir mexaniki hərəkət sürtünmə vasitəsilə istiliyə çevrilir;
3. ən ümumi hökm (ümumilik mühakiməsi), məsələn, hərəkətin hər bir forması başqa hərəkət formasına çevrilməyə qadirdir.

Hökmlərin təsnifatında ayırıcı və istinadedici hökmlər də xüsusi yer tutur və bunların fikir prosesində mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, onunla izah olunur ki, hökmlərin kəmiyyət xarakteristikası suyektin həcmi qaydaya salır, predikatın həcmi isə qeyri-müəyyən qalır.

Ayırıcı hökmlər bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır və belə bir faktı əks etdirir ki, predikatda əks olunan əlamət həmin cismə aiddir və yaxud aid deyil.

Əlamətin, xassənin müəyyən cismə aidiyyətini əks etdirən hökmlərə ayırıcı hökmlər deyilir. «Azərbaycanın bəzi şəhərləri sənaye şəhərləridir», «bəzi qanunlar təfəkkür qanunlarıdır» və s. kimi hökmlər ayırıcı xüsusi hökmlərdir. Ayırıcı xüsusi hökmlərin formulu belədir: ancaq bəzi S-lər P-dir.

Xüsusi ayırıcı hökmləri müəyyən xüsusi hökmlərlə qarışdırmaq olmaz. Müəyyən xüsusi hökmlərdə ancaq subyektin həcmi, xüsusi ayırıcı hökmlərdə isə subyekt və predikatın həcmi dəqiqləşdirilir. «Ancaq bəzi şahidlər ifadə verdilər» hökmündə predikatın subyektə münasibəti qeyri-müəyyən qalır, ona görə ki, ifadəni ancaq şahidlər yox, mühakimə olunan, zərər çəkən şəxslər də verir. Xüsusi ayırıcı hökmlərdə isə subyektin predikata, predikatın isə subyektə münasibəti müəyyən olunur. Bu hökmləri dairələrlə əyani şəkildə belə göstərmək olar:

Ayırıcı hökmlər ümumi də olur. Ayırıcı ümumi hökmlərdə subyekt və predikatın həcmi tamamilə bir-birinə uyğun gəlir: ancaq bütün insanlar mücərrəd təfəkkürə sahibdir və s.

Hökmlərin növlərindən biri də istinadedici hökmlərdir.

İstinadedici hökmlərdə əlamətin, xassənin cismlər zümərəsinin bəzi hissəsi istisna olmaqla, bütün cismlərə aidiyyəti və yaxud aid olmadığı beyində əks olunur. Məsələn, «Qurban istisna olmaqla, bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır», «Abdullanı nəzərə almasaq, bu günkü müzakirədə kafedramızın bütün üzvləri öz fikirlərini bildirdilər» və s.

Ayırıcı və istinadedici hökmlər mahiyyətcə iki hökmdən ibarətdir. «Ancaq məhkəmənin bəzi hökmləri ittihamedicidir» hökmü iki fikri özündə birləşdirir: «Məhkəmənin bəzi hökmləri ittihamedicidir» və yaxud «Bizim kafedranın bütün üzvləri səmimi adamlardır, lakin Qurban səmimi adam deyil».

Ayırıcı və istinadedici hökmlərin əhəmiyyəti ondadır ki, bunlarda əks olunan fikirlərdə çoxmənalılığa, dolaşılığa yol verilmir. Buna görə də bir çox elmi müddəalar, dövlət qanunları, Cinayət məəcəllələri, Cinayət-Prosessual və digər məəcəllələr ayırıcı və yaxud istinadedici hökmlər formasında ifadə olunur.

Sual 3. Modal hökmlər, onların növləri

Modal hökmlərdə (lat. modus – növ, üsul, ölçü, qrammatikada fel forması deməkdir) əlamətin, xassənin müəyyən fikir cisminə aid olmasının mühümlüyü beynimizdə əks olunur. Başqa cür desək, hökmlərdə əks olunan cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətin

xarakteri müəyyən olunur. Bu əlaqə və münasibətlərin ehtimalı, gerçək və zəruri xarakter daşımından asılı olaraq, modal hökmlər üç növə ayrılır:

1. ehtimal (problematik) hökmləri;
2. gerçəklik (assertorik) hökmləri;
3. zərurət (apodiktik) hökmləri.

Hələ XIII əsrin ortalarında U.Şervud modal məntiqin bir sıra problemləri ilə məşğul olaraq, modal hökmləri altı növə (həqiqi, yalan, ehtimal, qeyri-ehtimal, təsadüfi, zəruri) ayırırdı.

Klassik məntiqdə hökmlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi üç yerə bölünür. Müasir dövrdə də həmin bölgüdə elmin bir çox sahələrində istifadə olunur.

Təfəkkürün məntiqi forması olan hökmün əsas informativ funksiyası cism və hadisələr, onların əlamətləri, tərəfləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin təfəkkürümüzdə iqrar və inkar formasında inikasıdır. Hökmlərdə əks olunan əlaqə və münasibətlərin xarakteri və tipi haqqında da əlavə informasiya alınır. Bəzən bu informasiya hökmün digər hökmdən asılılığını xarakterizə edir, qismən də hökmdə əks olunan biliyin əsaslandırılma dərəcəsi göstərilir. Az hallarda hökmlərdə hadisələr arasındakı zaman, məkan və yaxud digər asılıq əks olunur. İnsan müxtəlif hökmlərin vasitəsilə aldığı informasiyadan hökmlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin qiymətləndirilməsində istifadə edir, əlaqə və münasibətləri qaydaya salır. Əlavə informasiyanın belə cinsi və bu informasiyaya daxil olan hökmlər modal hökmlər adlanır.

Hökmlərin modallığı – cisimlər və onların əlamətləri, xassələri arasındakı obyektiv münasibətləri əks etdirən hökmlərin, yaxud subyekt-predikat arasındakı asılılıq tipinin əsaslandırılmasının xarakteri haqqında hökmdə əks olunan aşkar və ya aşkar olmayan formada əlavə informasiya verməkdir.

Modallığı ümumi formada modal operatorun (m-in) köməkliyi ilə belə ifadə etmək olar: M və yaxud M (P-dir).

Məntiqdə qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir kimi qrup məfhumlarının köməyi ilə hökmlərin əlavə xarakteristikasının öyrənilməsinə modal kateqoriyalar deyilir. Ayrı-ayrı modallıqların sistemə tahlili məntiq elminin müstəqil sahələrini və ya bölmələrini təşkil edir. Çox vaxt bu sahələri şərti olaraq, normalar məntiqi, mülahizələr məntiqi, vaxt məntiqi, rəylər məntiqi və s. məfhumlarla adlandırılır.

Modallığa görə hökmlərin üç növü vardır. Bunların üzərində qısaca dayanmaq olar.

1. problematik hökmlərdə müəyyən hadisənin ehtimallığı əks olunur, başqa sözlə desək, bu hökmlərdə cismdə, hadisədə əlamətin olması və ya yoxluğu ehtimal formasında beynimizdə əks olunur.

Ehtimal hökmləri pozitiv və neqativ formada da ola bilər. Bu vaxt ehtimal operatoru (əmaliyyatı) müəyyən əlaqələrin təsdiqinə aid olur. Məsələn, ehtimal ki, sabah elmi konfransda çıxış edəcəyəm.

2. gerçəklik hökmlərində müəyyən hadisədə faktın varlığı, yaxud yoxluğu üzə çıxır. Bu hökmlərdə hadisənin reallıqda baş verməsi olduğu kimi təfəkkürümüzdə əks olunur. Belə hökmlər biliklərimizin kəmiyyətcə artmasına kömək edir.

Gerçək hökmlərində çox vaxt bu və digər əlamətin, xassənin cismə, hadisəyə aid olub-olmadığı qeyd olunur. Bəzən gerçəklik hökmlərinə epistematik hökmlər də deyilir. Yunanca epistema sözü həqiqi, şübhəsiz biliklərin yüksək tipini ifadə edir. Müasir məntiqdə epistematik modallıq dedikdə, hökmlərdə əks olunan biliyin əsaslandırılmasının xarakter və dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Əsaslandırmaq dərəcəsinə görə hökmlərin bir-biri ilə çarpazlaşmayan iki sinfini (həqiqi və problematik) fərqləndirmək olar.

Həqiqi hökmlərə kifayət qədər əsaslandırılmış hökmlər aiddir. Bu hökmlərin həqiqiliyi praktikada yoxlanılmışdır.

Problematik hökmlərdə isə fikrin doğruluğunu əsaslandırmaq mümkün deyildir, çünki bu hökmlərdəki biliyin həqiqiliyi və yalanlığı müəyyən olmadığına görə, onu ehtimal formasında ifadə edirik. Bu hökmlərin həqiqiliyi dəqiq müəyyən olunmadığına görə, ona çox vaxt həqiqətəbənzər hökmlər də deyilir.

Məhkəmə prosesində nəzərdən keçirilən cinayət işinin vəziyyəti haqqında problematik hökmlərin köməyi ilə müxtəlif fərziyyələr qurulur.

3. Zərurət hökmlərində cism və hadisələr arasındakı mühüm, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlər əks olunur, başqa cür desək, zərurət hökmlərində cismə, prosesə bütün hallarda aid olan əlamət, xassə inikas olunur. Zərurət hökmlərinin formulu belədir: zəruri ki, S – P-dir.

Məntiq kitablarında hökmlərin deontik modallığına görə bölgüsünə də rast gəlirik. «Deontik» termini yunanca borc, vəzifə məfhumunu ifadə edir. Deontik modallıq, hökmdə əks olunan əmr, sərəncam, göstəriş və bu qəbildən olan tədbirlər haqqında əlavə informasiyanı ifadə edir.

Borc, vəzifə, qadağan etmə, icazə və digər sözlər deontik məfhumları bildirir. Hüquq qaydaları, əxlaq qaydaları, zavod və fabriklərdə təhlükəsizlik qaydaları deontik hökmlərlə ifadə olunur.

Hüquqi mətnlərdə qaydaya görə əmr, sərəncam modallıqlarını göstərmək məqsədilə xüsusi sözlərdən istifadə olunur. Lakin elə normativ aktlar vardır ki, bunlarda müstəqim dil göstəriciləri yoxdur. Belə hallarda kontekstin məzmunlu, məntiqi təhlilini ifadə etmək üçün məcburedici, qadağanedici, təmsiledici hüquq normalarından istifadə olunur. Bu normaları ifadə etmək

məqsədilə «vəzifəsidir», «etiraf edir», «haqqı yoxdur», «hüququ vardır», «qəbul etmək olar», «ixtiyarı var», «haqlıdır» və bu kimi sözlər işlənir.

Modallıq – hökmlərin ən vacib xassələrindən biridir. Modal hökmlərdə müəyyən cism, proses və yaxud hadisə üçün bu və ya digər əlamətin mühümlük dərəcəsi ifadə olunur. Lakin, modallığa görə hökmlərin fərqi insanın subyektiv arzusu ilə yox, obyektiv gerçəkliyin özü ilə müəyyən olunur. Buna görə də hökmdə «zəruri» sözünün olması hələ həmin hökmün apodiktik xarakter daşdığını ifadə etmir. Apodiktik hökmlər bəşər praktikası ilə sübut olunmalıdır.

Hökmlərdə ifadə olunan ehtimallıq dərəcəsi, ehtimallığın müəyyən olunması və hesablanması əsaslı və realist üsulların düzgün hazırlanmasından asılıdır. Buna görə də hökmlər arasındakı fərq, bizim ona yanaşmağımızla, münasibətimizlə müəyyən olunmur, bu fərq hər şeydən əvvəl, hökmlərin daxili xarakteri, əks etdirdiyi cism və hadisələrin mahiyyəti ilə bağlıdır.

Bu və digər hadisənin, yaxud əşyanın yaranması ehtimalı bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq, obyektiv əlaqə və münasibətləri əks etdirməsindən asılı olaraq son nəticədə iki cür ola bilər. Birincisi, ehtimal sözünün köməkliyi ilə bəzi təsadüfi hadisələr əks oluna bilər.

Təbiət, cəmiyyət və təfəkkürün qanunlarını, yaxud faktlarını əks etdirən hökmlərin şərtlilik tipindən asılı olaraq, modallığı fiziki, məntiqi və proqramlaşmış növlərə də ayırırlar.

Əgər hökmdə ifadə olunan modallıq təbii biliklərdə müəyyən olunmuş qanunlar və yaxud faktlarla şərtlənərsə, buna fiziki modallıq deyilir. Məntiqi modallığın əsasını maddi obyektlərin ideal obrazları və məntiqi qanunlar təşkil edir. Əgər hökmün modallığı insan tərəfindən yaradılmış qaydalara, sərəncamlara, proqramlara əsaslanarsa, buna proqramlaşmış modallıq deyilir.

Fiziki modallıq proqramlaşmış modallıqdan fərqli olaraq, insanın arzusu, iradəsi ilə dəyişdirilə bilməz. İdrak prosesində modal hökmlərin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti böyükdür, çünki bu hökmlərin bəziləri idrakın ilkin mərhələsində fəaliyyət göstərir və çox vaxt ehtimal hökmlərinin köməkliyi ilə təbiət və cəmiyyət qanunları kəşf edilir. İdrak prosesində və praktikada modallığın bir sıra növlərindən istifadə edilir ki, bunlardan aletik, epistemik və deontik hökmləri göstərmək olar.

NƏTİCƏ

Beləliklə, bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyi dərk etməyin əsas formalarından biri də hökmdür. İnsan maddi aləmi və onun qanunauyğunluqlarını öyrənərkən, cism və onların əlamətləri arasındakı əlaqəni üzə çıxarıb və müxtəlif hadisələrdəki münasibətləri müəyyən edir. Bu əlaqə və münasibətlər bəşər təfəkküründə məfhumların əlaqəsini ifadə edən hökm formasında əks olunur.

Hökmlər – maddi gerçəklikdəki cisim və hadisələrin hər hansı əlamətini, xassəsini, onların başqa cisimlərlə, hadisələrlə əlaqəsini, meydana gəlməsini və inkişaf qanunauyğunluqlarını təfəkkürümüzdə əks etdirən iqrari, yaxud inkari fikirdir ki, bu fikir də doğru və yalan ola bilər. İnsanın hər cür fikri hökm formasında ifadə olunur. Təfəkkürümüzdə yaranan və müəyyən məna daşıyan hər bir fikir, ifadə hökmü bildirir.